

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΖΟΡΜΠΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ

Αν με ζορίσεις, μ' έχασες. Σ' αυτά τα πράγματα,
πρέπει να ξέρεις, είμαι άνθρωπος.
— Άνθρωπος; Τι θες να πεις;
— Να, λεύτερος.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΖΟΡΜΠΑ

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

ΕΝΑ ΕΘΝΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΜΕ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Χρόνος συγγραφής - πρώτη έκδοση

Απόλυτο best seller της νεοελληνικής πεζογραφίας, το μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946) έχει προσλάβει πλέον μυθικές διαστάσεις: είναι το βιβλίο που χαρίζει στον δημιουργό του διεθνή καταξίωση ύστερα από σαράντα και πλέον έτη περιπλάνησης σε χώρες, ιδεολογίες, καλλιτεχνικά ρεύματα και λογοτεχνικά είδη· το βιβλίο που προσφέρει στην παγκόσμια λογοτεχνία έναν αξέχαστο ήρωα, που με τα χρόνια θα αγγίξει το status ενός οικουμενικού συμβόλου· το βιβλίο του οποίου η διασημότητα ανατροφοδοτείται διαρκώς από την παράλληλη πορεία μέσα στον χρόνο της επιτυχημένης κινηματογραφικής μετάπλασης του από τον Μιχάλη Κακογιάννη (*Zorba the Greek*, 1964).

Η ιδέα της σύνθεσης του μυθιστορήματος αρχίζει να απασχολεί τον συγγραφέα ήδη από τη δεκαετία του '30, αφού ο Πρόλογος πρωτοδημοσιεύεται το 1937 στο περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*¹· ωστόσο, το κύριο μέρος του μυθιστορήματος γράφεται

¹ Νίκος Καζαντζάκης, «Πρόλογος στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 11-12 (Δεκέμβριος 1936-Ιανουάριος 1937), σσ. 290-292.

από τον Καζαντζάκη στην Αίγινα κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής, συγκεκριμένα την περίοδο από τον Αύγουστο του 1941 ως τον Μάιο του 1943. Έπειτα από μία προδημοσίευση ενός σύντομου αποσπάσματος στο περιοδικό *Νέα Εστία* τον Φεβρουάριο του 1946,² το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* εκδίδεται στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1946 από τον Αρχαίο Εκδοτικό Οίκο Δημ. Δημητράκου Α.Ε., όταν ο Καζαντζάκης έχει εγκαταλείψει οριστικά τη χώρα του για τη Γαλλία, απογοητευμένος από τα πολιτικά και λογοτεχνικά πράγματα (μέσα στο 1946 ο συγγραφέας παραιτείται από την κυβέρνηση Σοφούλη, όπου διατελεί για μικρό διάστημα Υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου, αναστατώνεται από την έλλειψη νηφαλιότητας που χαρακτηρίζει την υποδοχή του έργου του *Καποδίστριας*, που ανεβαίνει στο Εθνικό Θέατρο και γνωρίζει την πρώτη από τις ατυχείς υποψηφιότητές του για το Νόμπελ Λογοτεχνίας).

Η βιωματική ύλη του μυθιστορήματος

Βάση του μυθιστορήματος είναι η σχέση του Καζαντζάκη με τον Γιώργη Ζορμπά,³ ο οποίος γεννιέται το 1865 στον Κολινδρό Πιερίας, εργάζεται ως μεταλλωρύχος σε μια γαλλική εταιρεία εκμετάλλευσης μεταλλείων στο Ίσβορο (Στρατονίκη), παντρεύεται την Ελένη Καλκούνη, κόρη του αρχιεργάτη του μεταλλείου, του Γιάννη Καλκούνη, αποκτά μαζί της δώδεκα παιδιά (από τα οποία ζουν τα επτά) και μετά τον θάνατό της αλλάζει τόπους και επαγγέλματα, για να φτάσει το 1915 στο Άγιον Όρος, όπου γνωρίζεται με τον Καζαντζάκη (που σχεδιάζει μια επιχείρηση για αποκομιδή ξυλείας). Οι δύο άντρες θα συνδεθούν με βαθιά φιλία και οι δρόμοι τους θα διασταυρωθούν σε κομβικές στιγμές του βίου του συγγραφέα: το 1917 συνεργάζονται στην επιχείρηση

² Νίκος Καζαντζάκης, «Ο Ζορμπάς στην Κρήτη», *Νέα Εστία*, τόμ. 39, τχ. 447 (15 Φεβρουαρίου 1946), σσ. 220-224.

³ Για τον Γιώργη Ζορμπά και τη σχέση του με τον Καζαντζάκη, βλ. Γιάννης Αναπλιώτης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Καζαντζάκης*, Δίφρος, Αθήνα 1960.

εξόρυξης λιγνίτη στην Πραστοβά της μεσσηνιακής Μάνης και το 1919 ο Ζορμπάς ακολουθεί τον Καζαντζάκη στην αποστολή επαναπατρισμού των Ελλήνων του Καυκάσου, οι οποίοι καταδιώκονται από τους μπολσεβίκους, σε αντίποινα για τη συμμετοχή του ελληνικού κράτους στην απόπειρα των ευρωπαϊκών δυνάμεων να ανατρέψουν το κομμουνιστικό καθεστώς (βασικός συνεργάτης του Καζαντζάκη στην αποστολή αυτή είναι ο Γιάννης Σταυριδάκης, ο οποίος, ως πρόξενος της Ελλάδας στη Ζυρίχη, φιλοξενεί τον συγγραφέα στο εκεί ταξίδι του τον Σεπτέμβριο του 1917).

Η πλοκή του μυθιστορήματος

Αυτή η βιωματική πρώτη ύλη χρησιμοποιείται από τον Καζαντζάκη ως υπόστρωμα για ένα μυθιστόρημα του οποίου, με λίγα λόγια, η πλοκή έχει ως εξής: Ένας νεαρός διανοούμενος (το Αφεντικό) γνωρίζει στο λιμάνι του Πειραιά έναν ηλικιωμένο εργάτη, τον Αλέξη Ζορμπά, τον οποίο παίρνει μαζί του σε ένα απομονωμένο κρητικό παραθαλάσσιο χωριό, για να τον χρησιμοποιήσει ως επιστάτη σε ένα λιγνιτωρυχείο που έχει μισθώσει. Οι δύο άντρες μένουν στο πανδοχείο της μαντάμ Ορτάνς, μιας ηλικιωμένης Γαλλίδας πρώην πόρνης, η οποία ξέμεινε στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1897 και συνδέεται ερωτικά με τον Ζορμπά. Ο Ζορμπάς αρχίζει να δουλεύει στο ορυχείο, συλλαμβάνει την ιδέα να κατεβάσει ξυλεία από το βουνό και διαπραγματεύεται με τους μοναχούς του τοπικού μοναστηριού την ενοικίαση του δάσους, ενώ το Αφεντικό προσπαθεί να ολοκληρώσει ένα κείμενό του για τον Βούδα και συχνά σκέφτεται τον αγαπημένο φίλο του, που έχει αναχωρήσει για τον Καύκασο, για να λάβει μέρος σε μian εθνική αποστολή. Καθώς περνά ο χρόνος, ο Ζορμπάς και το Αφεντικό έρχονται όλο και πιο κοντά, συζητώντας για τον Θεό, την πατρίδα, τον πόλεμο, τις ιδεολογίες, τη σχέση άντρα και γυναίκας, ενώ ο Ζορμπάς συχνά αποκαλύπτει στον διανοούμενο λεπτομέρειες από τον περιπετειώδη βίο του. Χάρη στην καταλυτική επίδραση

του Ζορμπά, το Αφεντικό υπερνικά την ερωτική δειλία του και περνά μια νύχτα με τη Σουρμελίνα, την όμορφη χήρα που ποθούν όλοι οι άντρες του χωριού. Οι εξελίξεις ωστόσο δεν είναι ευχάριστες: η χήρα δολοφονείται από τον Μαυραντώνη, προεστό του χωριού, που τη θεωρεί υπεύθυνη για την αυτοκτονία του γιου του, του Παυλή (που ήταν ερωτευμένος μαζί της χωρίς ανταπόκριση από την πλευρά της γυναίκας), η μαντάμ Ορτάνς αρρωσταίνει βαριά και πεθαίνει στην αγκαλιά του Ζορμπά, ο οποίος βλέπει τους ντόπιους να διαγουμίζουν ανελήητα το σπίτι της, και η τελετή εγκαινίων του εναέριου σιδηρόδρομου που θα μεταφέρει ξυλεία από το βουνό στο ορυχείο καταλήγει σε φιάσκο. Το Αφεντικό λαμβάνει μια ψυχική προειδοποίηση ότι ο φίλος του Καυκάσου θα πεθάνει και στη συνέχεια αποχαιρετά τον Ζορμπά. Το Αφεντικό διηγείται τι συνέβη στα χρόνια ανάμεσα στη ζωή του με τον Ζορμπά και στην απόφασή του να γράψει για τον Ζορμπά. Το μυθιστόρημα τελειώνει με ένα γράμμα που περιγράφει τον θάνατο του Ζορμπά.

Όπως φαίνεται από την παράθεση της υπόθεσης, ο Καζαντζάκης χρησιμοποιεί ως βασικό πυρήνα τη φιλία του με τον Ζορμπά, αλλά αλλάζει το όνομα από το πραγματικό Γιώργης στο μυθοπλαστικό Αλέξης, μεταφέρει την ιστορία του λιγνιτωρυχείου από τη Μάνη στην Κρήτη και τη διασταυρώνει με την ιστορία του Σταυριδάκη (ο αγαπημένος φίλος που βρίσκεται σε αποστολή στον Καύκασο) και με την ιστορία της μαντάμ Ορτάνς, η οποία στηρίζεται σε ένα υπαρκτό πρόσωπο, τη Γαλλίδα Adeline Guitar, μια γυναίκα «ελαφρών ηθών» που βρέθηκε στην Κρήτη το 1897 (την περίοδο της διεθνούς κατοχής), παρακινημένη από τον εραστή της και προστάτη της, τον Γάλλο ναύαρχο Pottier, και παρέμεινε εκεί ως το τέλος της ζωής της, χωρίς πάντως να συναντηθεί ποτέ με τον Καζαντζάκη ή τον Γιώργη Ζορμπά. Έτσι, ο Καζαντζάκης αναμειγνύει πραγματικά περιστατικά από διαφορετικές περιόδους και φανταστικά περιστατικά, χωρίς να προσδιορίζει τον χρόνο της ιστορίας, περιοριζόμενος «μόνο στην εξιστόρηση ορισμένων περιστατικών με βάση τον κυκλικό χρόνο (φθινόπωρο, χειμώνας, άνοιξη, καλοκαίρι), που

ταυτίζεται με χριστιανικές ή άλλες γιορτές (Χριστούγεννα, Πάσχα, Πρωτομαγιά)».⁴

Η αντίθεση Ζορμπά-Αφεντικού

Πιστός στη λογική των διπολικών αντιθέσεων, που χαρακτηρίζει το σύνολο του έργου και του στοχασμού του, ο Καζαντζάκης τοποθετεί στο κέντρο του μυθιστορήματος την αντιπαράθεση των δύο κόσμων που αντιπροσωπεύουν οι αρχετυπικοί χαρακτήρες του Ζορμπά και του Αφεντικού: ο πρώτος είναι ο άνθρωπος της δράσης, ο ενσάρκωτης του διονυσιακού στοιχείου, ο θιασώτης του ενστίκτου, ο φορέας της λαϊκής σοφίας και της αυθεντικής ζωής, ο δεύτερος είναι ο άνθρωπος της θεωρίας, ο εκπρόσωπος του απολλώνειου στοιχείου και της νοησιарχίας, ο άτολμος διανοούμενος που έχει προσκολληθεί στον βουδισμό και έχει σμικρύνει τη ζωή, καθώς τη ζει μέσα από τη γραφή και την ανάγνωση. Ανάμεσα στους δύο άντρες αναπτύσσεται μια βαθιά σχέση, που έχει τις διαστάσεις τόσο της αντιπαράθεσης όσο και της μαθητείας (από την πλευρά του Αφεντικού),⁵ ενώ το κρητικό ακρογιάλι, όπου οι δρόμοι τους διασταυρώνονται, λειτουργεί ως ένας προσωρινός παράδεισος, ξεκομμένος από τις συμβάσεις του «πολιτισμένου» κόσμου, όπου ο Ζορμπάς χαίρεται τη ζωή με όλες τις αισθήσεις του και προσπαθεί να δείξει την ομορφιά της ζωής στο (βυθισμένο στην ψευδαίσθηση και στον πεσιμιστικό μηδενισμό) Αφεντικό.

Στο μυθιστορηματικό πρόσωπο του Ζορμπά ο Καζαντζάκης ευφυώς συνδυάζει στοιχεία από τους δύο φιλοσόφους που άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του, τον Friedrich Nietzsche και τον Henri Bergson. Ο συγγραφέας

⁴ Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ο Καζαντζάκης και η βιογραφία», στο *Νίκος Καζαντζάκης: Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Έκδοση Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων, Χανιά 1998, σσ. 163-178: 171.

⁵ Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις στις οποίες προβαίνει ο Αλέξης Ζήρας, «Νίκος Καζαντζάκης» (παρουσίαση-ανθολόγηση), στο *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμος Δ', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1992, σσ. 126-209: 143.

ενσωματώνει στον ήρωά του μια σειρά διονυσιακών στοιχείων που ο Nietzsche εκθέτει στη *Γέννηση της τραγωδίας*: άνθρωπος γεμάτος πάθος, γεμάτος έντονα συναισθήματα τα οποία δεν φοβάται να εκφράσει, χωρίς αναστολές, με μια τρέλα ανορθολογική. Η παραφροσύνη του (παρέκκλιση από τον ορθό λόγο, υπερβολή, «μπελάδες») αντιτίθεται στην αταραξία, στον ορθολογισμό, στη σωφροσύνη του Αφεντικού (την οποία ο Nietzsche ταυτίζει με το απολλώνειο στοιχείο και η οποία περιλαμβάνει μετριοπάθεια και έλεγχο των επιθυμιών) και αποδέχεται την αντίφαση.⁶ Παράλληλα, στον ίδιο ήρωα εντοπίζεται η απήχηση της άποψης του Bergson «ότι το νόημα της ζωής και ο ίδιος ο σκοπός της πορείας της είναι η ελευθερία, δηλαδή το ελεύθερο ξέσπασμα και η βίωσή της».⁷ Ο Καζαντζάκης, που ορίζει τη «ζωτική ορμή» (*élan vital*) ως τη διαρκή δημιουργία, το ζωικό ανάβρυσμα, το οποίο εκδηλώνεται με δύο ρεύματα, το ρεύμα της ζωής (που οδηγεί στην αθανασία) και το ρεύμα της ύλης (που οδηγεί στην αποσύνθεση), με τον τρόπο που σκιαγραφεί τον Αλέξη Ζορμπά δείχνει να πιστεύει ότι γίνεται ένας άνθρωπος «πνευματικός» όταν αντιγράφει τη «ζωτική ορμή» μέσα από πράξεις καθημερινού μόχθου· έτσι, συνεισφέρει τόσο στον Θεό (ελευθερώνει τη ζωτική ορμή του με τη δουλειά του στο ορυχείο και τις σχέσεις του με τις γυναίκες) όσο και σε άλλους (η ζωή του επηρεάζει το Αφεντικό σε τέτοιο βαθμό, που ο συγγραφέας την κάνει αθάνατη μέσω της τέχνης).⁸

Αυτός ο σπάνιος ύμνος στην ανδρική φιλία επισφραγίζεται με την υπέροχη σκηνή του χορού στην ακροθαλασσιά, που συμβολίζει την πιο ουσιαστική προσέγγιση των δύο ανδρών, τη λύτρωση από την υπαρξιακή αγωνία, την απελευθέρωση από «τα καλά και συμφέροντα», την αποδέσμευση από τη συμβατικότητα. Ο «γέρος

⁶ Peter Bien, *Νίκος Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, τόμος δεύτερος, απόδοση στα ελληνικά Αθανάσιος Κ. Κατσικερός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 187.

⁷ Πέτρος Σπανδωνίδης, «Νίκος Καζαντζάκης. Ο γιος της ανησυχίας», *Καινούρια Εποχή*, Φθινόπωρο 1960, σσ. 107-145: 143.

⁸ Darren J. N. Middleton, *Novel Theology: Nikos Kazantzakis's Encounter with Whiteheadian Process Theism*, Mercer University Press, Μέικον 2002, σ. 182.

αρχάγγελος εργάτης» μαθαίνει το Αφεντικό να χορεύει και ο διανοούμενος, βλέποντας τον «όλο πρόκληση, πείσμα κι ανταρσία» χορό του Ζορμπά, αισθάνεται για πρώτη φορά «τη δαιμονικιάν ανταρσία του ανθρώπου, να νικήσει το βάρος και την ύλη, την προγονική κατάρα».

Μέσα από την αντίθεση των δύο ανδρικών χαρακτήρων ξεπροβάλλει και ένα προσεκτικά μελετημένο σχόλιο για την αντίθεση γραφής και προφορικού λόγου και την αποδόμηση της γλώσσας. Ήδη από τον Πρόλογο του μυθιστορήματος το γράψιμο στιγματίζεται ως μία πράξη που μεταμορφώνει την πραγματική ζωή σε νεκρό χειρόγραφο και γι' αυτό το Αφεντικό εύχεται να μπορούσε να ξεχάσει όσα ξέρει και να μάθει το αληθινό, αυθεντικό αλφάβητο του Ζορμπά, το μεταφυσικό αλφάβητο της φύσης· ωστόσο, αυτή η απόπειρα απόρριψης της γραφής μένει ανεπιτυχής και ανολοκλήρωτη, όχι μόνο γιατί εξαρτάται από την ίδια τη γραφή, αλλά και γιατί το μυθιστόρημα συνθέτει ένα σκηνικό γραφής, το οποίο υφάινεται από πολλούς αλληλοδιαπλεκόμενους ιστούς.⁹ Στην ίδια κατεύθυνση, ο Ζορμπάς μυθοποιεί με τον πλέον εύγλωττο τρόπο μια προγραμματική θέση του μοντερνισμού, αυτήν της καταγγελίας και της αποδόμησης μιας θεσμοποιημένης γλώσσας, αφού «θεματοποιεί τόσο την κριτική της κρατούσας γλώσσας και της ιδεολογίας που στηρίζει όσο και την επιθυμία για την ανάκτηση της χαμένης, αρχέγονης, φυσικής εκείνης γλώσσας που σιωπά εντός μας».¹⁰ Επιπλέον, η προβολή αφενός των αφηγήσεων του Ζορμπά και αφετέρου της συνεχούς ενασχόλησης του Αφεντικού με το γράψιμο του «Βούδα» μετατρέπει το μυθιστόρημα από βιβλίο που στοχεύει να προσφέρει ένα μοντέλο αυθεντικής ζωής σε βιβλίο που αφηγείται τη διαδικασία συγγραφής ενός βιβλίου· ο

⁹ Gregory Jusdanis, «The Politics of Criticism: Deconstruction, Kazantzakis, "Literature"», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τχ. 9 (1984/85), σσ. 161-186.

¹⁰ Τζίνα Πολίτη, *Η ανεξακρίβωτη σκηνή: Δοκίμια για τους Ν. Καζαντζάκη, Α. Τερζάκη, Μ. Καραγάτση, Σ. Τσίρκα - Α. Ντάρρελλ, Γ. Πάνου, Ρ. Γαλανάκη, Γ. Κιουρτσάκη, Δ. Δημητριάδη*, Αγρα, Αθήνα 2001, σσ. 25-26.

μετασχηματισμός αυτός συντελείται και με μια δεύτερη ανατροπή, αυτήν της υποκατάστασης του κειμένου για τον Βούδα από ένα κείμενο για τον Ζορμπά, με αποτέλεσμα ο λαϊκότροπος λόγος να προβάλλεται ως υπόδειγμα για τον αυθεντικό, δηλαδή προφορικό, λόγο.¹¹ Η πρόθεση για επιστροφή σε ένα μοντέλο μη αλλοτριωμένου λόγου, στο αληθινό, αυθεντικό αλφάβητο του Ζορμπά, στο μεταφυσικό αλφάβητο της φύσης, ανατρέπεται τελικά από την παντοδυναμία, τη σχεδόν διαρκή παρουσία του γραπτού λόγου μέσα στο μυθιστόρημα, μέσα από τη συχνή παράθεση επιστολών, τηλεγραφημάτων, καρτών, ποιημάτων.

Η μαντάμ Ορτάνς

Πέρα από τους χαρακτήρες του Ζορμπά και του Αφεντικού, το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη περιλαμβάνει ακόμη έναν πρωταγωνιστικό χαρακτήρα, αυτόν της μαντάμ Ορτάνς. Η ηλικιωμένη Γαλλίδα, πρώην πόρνη με περιπετειώδη βίο και άσβηστη δίψα για ζωή, είναι η μοναδική γυναικεία φιγούρα του καζαντζακικού έργου που δείχνει να απολαμβάνει τον έρωτα και γενικότερα να διαθέτει σεξουαλικές ορμές σε προχωρημένη ηλικία. Η έντονη και ανενδοίαστη ερωτική δραστηριότητα της νεότητάς της και, επιπρόσθετα, η πολιτική επιρροή που αυτή της εξασφάλισε προσθέτουν ένα ακόμη ανεπανάληπτο στίγμα στον χαρακτήρα της Ορτάνς: Το παρελθόν της αποτυπώνεται ως παρελθόν μιας γυναίκας της δράσης, μιας γυναίκας με αναμφισβήτητο φυσικό κάλλος αλλά και ισχυρή προσωπικότητα, που αφήφησε τις καθιερωμένες παραδοσιακές αξίες της εποχής της. Με την παραπάνω έννοια είναι μια ταιριαστή σύντροφος για τον Ζορμπά, που δείχνει να το αναγνωρίζει αποκαλώντας τη «συναγωνίστρια» και «κυρα-καπετάνισσα». Η ηρωίδα

¹¹ Σταμάτης Ν. Φιλιππίδης, «Ο λόγος του Πατρός και ο λόγος του Υιού: Αυθεντική ζωή και αυθεντικός λόγος στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* του Ν. Καζαντζάκη», στο βιβλίο του *Αμφισημίες: Μελετήματα για τον αφηγηματικό λόγο έξι Νεοελλήνων συγγραφέων*, Ίνδικτος, Αθήνα 2005, σσ. 153-183.

αυτή αντιπροσωπεύει την Αιώνια Γυναίκα, η οποία, σύμφωνα με μια νιτσεϊκή -και σαφώς ανδροκρατική- αντίληψη, υποτάσσεται στη φυσική -όχι την κοινωνική- νομοτέλεια και είναι σε μόνιμη βάση εξαρτημένη από τον φυσικό της κατακτητή, τον άντρα. Η σκηνή του θανάτου της, ένας είδος τελετουργίας, που αρχίζει και τελειώνει με έναν τρόπο καθαρά καρναβαλικό, σύμφωνα με τον ορισμό του Bakhtine,¹² και της κλοπής όλης της οικοσκευής της από τους χωρικούς αποτελεί μία από τις πιο συγκλονιστικές στιγμές της καζαντζακικής πεζογραφίας.

Η χήρα Σουρμελίνα

Ένας άλλος σημαντικός γυναικείος χαρακτήρας του μυθιστορήματος είναι αυτός της χήρας Σουρμελίνας, που διεγείρει τον ερωτικό πόθο των αντρών του χωριού - και του Αφεντικού. Ο δειλός διανοούμενος αρχικά πανικοβάλλεται από τον έντονο ερωτισμό της, αλλά τελικά, μετά τη συνεύρεσή του μαζί της, κατορθώνει να ξεπεράσει τους σεξουαλικούς του φόβους και δισταγμούς και να τελειώσει το χειρόγραφο του για τον Βούδα. Με τον βίαιο φόνο της η ηρωίδα πληρώνει το τίμημα της διαφορετικότητάς της: Η σεξουαλικότητα που εκπέμπει και η διάθεσή της να επιλέγει η ίδια τους ερωτικούς της συντρόφους αποτελούν απειλή για τα ήθη των ανδρών και των γυναικών του κρητικού χωριού, καθώς έρχονται σε αντίθεση με τις πατρογονικές αξίες που οι τελευταίοι αγωνίζονται με κάθε μέσο να διατηρήσουν.

Ο Σταυριδάκης ως σύνθεση Ζορμπά και Αφεντικού

Ένας πέμπτος χαρακτήρας με ιδιαίτερη παρουσία μέσα στο μυθι-

¹² Έρη Σταυροπούλου, «Η τελετουργία του θανάτου στο πεζογραφικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη», στον τόμο: Κ. Ε. Ψυχογιός (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης: Το έργο και η πρόσληψή του. Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Ρέθυμνο, 23-25 Απριλίου 2004*, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειο 2006, σσ. 229-254: 241.

στόρημα είναι αυτός του Σταυριδάκη. Η σκιαγράφησή του αγγίζει τα όρια της εξιδανίκευσης, καθώς, σε ένα πρώτο επίπεδο, παρουσιάζεται να συνταιριάζει τη διονυσιακή έκσταση του Ζορμπά με την απολλώνεια ονειροπόλα διάθεση του Αφεντικού, δημιουργώντας μια νέα ένωση της ζωής, όπως έκαναν οι κλασικοί τραγικοί ποιητές στη δική τους τέχνη.¹³ Η μορφή του εμφανίζεται μέσα από αναμνήσεις, όνειρα και επιστολές, η παρουσία του συσχετίζεται με προαισθήματα θανάτου: «ενώ ο Σταυριδάκης παραμένει τυπικά ζωντανός μέχρι το τελευταίο κεφάλαιο, απεικονίζεται από την πρώτη στιγμή να κινείται στον ακαθόριστο χώρο ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο».¹⁴ Ο χαρακτήρας αυτός, φορέας του μεγαλοϊδεατισμού, λειτουργεί αντιστικτικά σε σχέση με τον Ζορμπά, που πρεσβεύει ένα αντιμιλιταριστικό και διεθνιστικό πνεύμα. Τελικά ο Ζορμπάς θα «νικήσει» τον Σταυριδάκη, καθώς το Αφεντικό θα συνειδητοποιήσει τη χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας.¹⁵

Η εικόνα της Κρήτης

Η εικόνα της Κρήτης στον *Ζορμπά* εμφανίζεται γεμάτη από αντιφάσεις (η ομορφιά του τοπίου, το ιστορικό παρελθόν, το πλήθος, άλλοτε σπαρταριστό και άλλοτε μανιασμένο, που, από τη μία πλευρά, υποδέχεται με θερμή και φιλόξενη διάθεση τον Ζορμπά και το Αφεντικό και χορεύει με ευφρόσυνη διάθεση και, από την άλλη, αντιμετωπίζει με απίστευτη σκληρότητα τη νεκρή Ορτάνς και ανάγει τη δολοφονία της χήρας σε «έργο ομαδικό, κοινό, όπου ο πατέρας του νέου που αυτοκτόνησε, ως “τελετάρχης”, είναι ο

¹³ Morton P. Levitt, *The Cretan Glance: The World and Art of Nikos Kazantzakis*, Ohio State University Press, Κολόμπους 1980, σ. 106.

¹⁴ Μιχαήλ Πασχάλης, «Η κυοφορία του Ζορμπά και οι τέσσερις μαίες του: Όμηρος, Πλάτωνας, Δάντης και Σαίξπηρ», *Νέα Εστία*, τόμ. 162, τχ. 1806 (Δεκέμβριος 2007), σσ. 1114-1191: 1156-1164.

¹⁵ Bien, *Νίκος Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, τόμος δεύτερος, ό.π., σ. 202.

εκτελεστής, αλλά η ευθύνη είναι συλλογική»),¹⁶ δίνοντας στο μυθιστόρημα ένα ξεχωριστό χρώμα και στρέφοντάς το ενίοτε προς μια ηθογραφική κατεύθυνση.¹⁷

Η κριτική υποδοχή στην Ελλάδα και το εξωτερικό

Όταν κυκλοφορεί το βιβλίο στην Ελλάδα, στην καρδιά του Εμφυλίου, η κριτική υποδοχή είναι αρκετά θετική. Αρκετοί κριτικοί διχάζονται ως προς την ειδολογική κατάταξη του έργου: Ο Γιάννης Χατζίνης σημειώνει ότι ο *Ζορμπάς* δεν είναι ούτε μυθιστόρημα ούτε δοκίμιο, αλλά αποτελεί τη συνέχεια και το τέλος των ταξιδιωτικών βιβλίων του δημιουργού.¹⁸ ο Μανώλης Γιαλουράκης βρίσκει ότι το έργο απομακρύνεται από την τεχνική του σύγχρονου μυθιστορηματος.¹⁹ ο Α. Κόμης το χαρακτηρίζει «μυθιστόρημα φιλοσοφικό»²⁰ ο Μιχάλης Ροδάς κάνει λόγο για κείμενο ρωμαλέο, το οποίο ωστόσο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί μυθιστόρημα, αφού αποτελείται από σκέψεις εκπορευόμενες από τις εμπειρίες και τα διαβάσματα του συγγραφέα.²¹ Πέρα από αυτό τον προβληματισμό, που συνεχίζεται

¹⁶ Σταυροπούλου, «Η τελετουργία του θανάτου στο πεζογραφικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη», ό.π., σ. 237.

¹⁷ Ο Μ. Γ. Μερακλής [«Ξαναδιαβάζοντας το “Ζορμπά” (Η φιλοσοφική ηθογραφία του Καζαντζάκη)», *Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη*, Τετράδια Ευθύνης 3, Αθήνα 1977, σσ. 61-66] κάνει λόγο για «φιλοσοφική ηθογραφία», επειδή συνδυάζονται ο πρωτογενής φιλοσοφικός προβληματισμός του Καζαντζάκη και η αναλυτική περιγραφή του κλειστού ορίζοντα του μικρού κρητικού χωριού. Πρβλ. και τις σχετικές απόψεις του Roderick Beaton (*Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, μτφρ. Ευαγγελία Ζούργου, Μαριάννα Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σσ. 230-231).

¹⁸ Γιάννης Χατζίνης, «Τα βιβλία. Ν. Καζαντζάκη, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *Νέα Εστία*, τόμ. ΜΔ', τχ. 507 (15 Αυγούστου 1948), σσ. 1052-1054: 1053.

¹⁹ Μανώλης Γιαλουράκης, «Κριτική του βιβλίου. *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία*, 1947, σσ. 67-69: 69.

²⁰ Α. Κόμης, «Κριτική. Βιβλίο. Ν. Καζαντζάκη: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 61 (1 Μαρτίου 1947), σ. 60.

²¹ Μιχ. Ροδάς, «Ο κόσμος των βιβλίων. *Αλέξης Ζορμπάς* του κ. Νίκου Καζαντζάκη», *Το Βήμα*, 13 Απριλίου 1947, σ. 2.

και σε μεταγενέστερες περιόδους, στις πρώτες αυτές κριτικές επαινούνται ιδιαίτερα οι αρετές της καζαντζακικής γραφής, το υποδειγματικό προσωπικό ύφος του πεζογράφου, ο ρυθμός, η σκιαγράφηση των χαρακτήρων και οι λαμπρές περιγραφικές σελίδες, γοητεύει η προσωπικότητα του Ζορμπά (ο Βάρναλης τον βλέπει ως *alter ego* του συγγραφέα)²² και χρησιμοποιούνται χαρακτηρισμοί όπως «εξαιρετικό βιβλίο» και «το καλλίτερο μυθιστόρημα από όσα εμφανίστηκαν μετά τον πόλεμο».²³

Ο ίδιος ενθουσιασμός για τον χαρακτήρα του Ζορμπά αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο της πρόσληψης του καζαντζακικού μυθιστορήματος και στα μεταγενέστερα χρόνια, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.²⁴ Η διεθνής σταδιοδρομία του μυθιστορήματος ξεκινά από τη Γαλλία, όπου μεταφράζεται το 1947, σε μια άτυχη έκδοση, παρά τις θαυμάσιες κριτικές (ο Pierre Minet του περιοδικού *Paru* το χαρακτηρίζει «μια μεγαλειώδη έκρηξη λυρισμού, μια καυτερή εποποιία που συγκλονίζουν τον αναγνώστη»),²⁵ για να επανέλθει δριμύτερο το 1954 σε νέα έκδοση, με εξίσου διθυραμβικές κριτικές (ο Marcel Brion στην κριτική του στην εφημερίδα *Le Monde* βλέπει τον Ζορμπά ως μια παραμορφωμένη αντανάκλαση, μια μεγέθυνση του δημιουργού του, ο οποίος προσπαθεί να ισορροπήσει μεταξύ του πανθεισμού της φύσης και του θεού της απομόνωσης).²⁶ Στην

²² Κώστας Βάρναλης, «Τα βιβλία. Νίκου Καζαντζάκη: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *Ο Ρίζος της Δευτέρας*, 23 Δεκεμβρίου 1946, σ. 2.

²³ Βάσος Βαρίκας, «Το χρονικό του βιβλίου. *Αλέξης Ζορμπάς*. Ένα μυθιστόρημα του Καζαντζάκη», *Τα Νέα*, 7 Μαΐου 1947, σ. 2.

²⁴ Για αναλυτική επισκόπηση της κριτικής υποδοχής του μυθιστορήματος του Καζαντζάκη στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, βλ. Θανάσης Αγάθος, *Από το Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά στο Zorba the Greek: κριτικοί βίοι παράλληλοι*, Αιγόκερως, Αθήνα 2007, σσ. 15-90.

²⁵ (Ανυπόγραφο), «Ειδήσεις», *Νέα Εστία*, τόμ. 45, τχ. 518 (1 Φεβρουαρίου 1949), σ. 196 (μετάφραση της κριτικής: Pierre Minet «Littérature Grecque: "Alexis Zorba ou Le rivage de Crète" par Nikos Kazantzaki», *Paru*, νο. 48, Ιούλιος 1948).

²⁶ (Ανυπόγραφο), «Ενθουσιώδης κριτική του Μαρσέλ Μπριόν διά τον Έλληνα συγγραφέα Καζαντζάκη. Ο *Αλέξης Ζορμπάς* είναι ένας θάνατος τύπος. Και ένα βιβλίο της Λιλίκας Νάκου», *Το Βήμα*, 28 Δεκεμβρίου 1954, σ. 3.

Αγγλία, όπου το μυθιστόρημα, υπό τον τίτλο *Zorba the Greek*, κυκλοφορεί μεταφρασμένο από τον Carl Wildman το φθινόπωρο του 1952 από τον εκδοτικό οίκο John Lehmann, η υποδοχή του από τον βρετανικό τύπο είναι εξίσου θερμή (η ανυπόγραφη κριτική που δημοσιεύεται στο λογοτεχνικό ένθετο της εφημερίδας *The Times* τονίζει ότι «ο Καζαντζάκης [...] έχει δημιουργήσει με τον Ζορμπά έναν από τους μεγάλους χαρακτήρες της σύγχρονης πεζογραφίας» και υποστηρίζει ότι το έργο αποτυπώνει την ελληνική ιλαρότητα στην καλύτερη έκφρασή της).²⁷ Στις ΗΠΑ, όπου το μυθιστόρημα εκδίδεται το 1953, τα μνημικά σχόλια υπερβαίνουν κάθε προηγούμενο: ο Anthony West, κριτικός του περιοδικού *New Yorker*, επαινεί το ύφος και το χιούμορ του Καζαντζάκη και βρίσκει ότι το βιβλίο είναι γεμάτο από τη φωτεινή ομορφιά των ελληνικών νησιών,²⁸ ο Kimon Friar, κριτικός του περιοδικού *The New Republic*, επιγράφει το σχετικό άρθρο του «Ένα μικρό αριστούργημα» και θεωρεί ότι το κοινό πρέπει να διαβάσει και να απολαύσει το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη στο επίπεδο του ρεαλιστικού συμβολισμού,²⁹ ενώ το περιοδικό *Time* στη λογοτεχνική επισκόπηση του 1953 περιλαμβάνει τον *Ζορμπά* στη λίστα των καλύτερων βιβλίων της χρονιάς («Ο *Ζορμπάς* είναι το πιο πλούσιο, το πιο γενναιόδωρο μυθιστόρημα της χρονιάς»).30

Αν από τις ελληνικές κριτικές που δημοσιεύονται την περίοδο 1946-1948 για τον *Ζορμπά* απουσιάζουν σχεδόν παντελώς οι αναφορές σε έργα της ξένης λογοτεχνίας (με εξαίρεση τον παραλληλισμό που επιχειρούν ο Βάρναλης, ο Κόμης και ο Γιαλουράκης

²⁷ (Ανυπόγραφο), «Greek Fire», *The Times Literary Supplement*, 3 Οκτωβρίου 1952, σ. 641.

²⁸ Anthony West, «Happy and Happy-Go-Lucky», *The New Yorker*, τχ. 29 (25 Απριλίου 1953), σσ. 114, 117.

²⁹ Kimon Friar, «A Minor Masterpiece», *The New Republic*, τχ. 128 (27 Απριλίου 1953), σσ. 20-21.

³⁰ (Ανυπόγραφο), «The Year in Books», *Time*, τχ. 62 (21 Δεκεμβρίου 1953), σ. 94.

με τον Φάουστ του Goethe),³¹ εντούτοις στις υμνητικές κριτικές για την πρώτη γαλλική έκδοση του μυθιστορήματος το 1947 επιχειρούνται διακειμενικοί συσχετισμοί με το *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας* του Céline³² και τον *Κολοσσό του Μαρουσιού* του Henry Miller.³³ Στη Γαλλία πάντα, το 1954, με την ευκαιρία της βράβευσης του έργου ως «καλύτερου ξένου βιβλίου», εντοπίζονται ομοιότητες του Ζορμπά με τους χαρακτήρες του Hamsun και του Rabelais.³⁴ Το 1953 στις ΗΠΑ επιχειρούνται παραλληλισμοί με την ομηρική *Οδύσσεια*, τον Αριστοφάνη, τον Πλάυτο, τον Βολταίρο και τον Cervantes, τον D. H. Lawrence.³⁵ Σε μεταγενέστερες μελέτες η γκάμα των συγγραφέων και των έργων με τους οποίους συσχετίζεται το καζαντζακικό μυθιστόρημα παραμένει ευρύτατη: αναφέρονται ενδεικτικά ο *Δον Κιχώτης* του Cervantes,³⁶ η *Πολιτεία* του Πλάτωνα,³⁷ η *Θεία Κωμωδία* του Dante,³⁸ η *Τρικυμία* του Shakespeare.³⁹

³¹ Βάρναλης, «Τα βιβλία. Νίκου Καζαντζάκη: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», ό.π., σ. 2· Κόμης, «Κριτική. Βιβλίο. Ν. Καζαντζάκη: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», ό.π., σ. 60· Γιαλουράκης, «Κριτική του βιβλίου. *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», ό.π., σ. 68.

³² (Ανυπόγραφο), «Ειδήσεις», *Νέα Εστία*, ό.π., σ. 196.

³³ Maurice Nadeau, «Le nouveau mythe grec», *Combat*, 21 Μαΐου 1948.

³⁴ (Ανυπόγραφο), «Ενθουσιώδης κριτική του Μαρσέλ Μπριόν διά τον Έλληνα συγγραφέα Καζαντζάκη. Ο Αλέξης Ζορμπάς είναι ένας αθάνατος τύπος. Και ένα βιβλίο της Λιλίκας Νάκου», ό.π., σ. 3.

³⁵ Edmund Fuller, «The Wild and Wily Zorba; Zorba the Greek by Nikos Kazantzakis. Translated from the Greek by Carl Wildman. 312 pp. New York: Simon & Schuster», *The New York Times Book Review*, 19 Απριλίου 1953, σ. 4· William Du Bois, «Books of the Times», *The New York Times*, 15 Απριλίου 1953, σ. 29.

³⁶ Αιμίλιος Χ[ουρμούζιος], «Το μέγιστο μάθημα. *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Ένα φιλοσοφικό μυθιστόρημα σε μορφή επική», *Η Καθημερινή*, 23 Απριλίου 1953, σ. 2.

³⁷ Μιχαήλ Πασχάλης, «Η κυοφορία του Ζορμπά και οι τέσσερεις μαίες του: Όμηρος, Πλάτωνας, Δάντης και Σαίξπηρ», ό.π., σσ. 1156-1164.

³⁸ Στο ίδιο, σσ. 1164-1184.

³⁹ Στο ίδιο, σσ. 1184-1191.

Η ταινία του Κακογιάννη

Η διεθνής πρόσληψη του καζαντζακικού μυθιστορήματος σαφέστατα επηρεάζεται από την κινηματογραφική διασκευή του, την ταινία του Μιχάλη Κακογιάννη *Αλέξης Ζορμπάς/Zorba the Greek* (1964). Το βιβλίο του Καζαντζάκη είναι βεβαίως διάσημο ανά τον κόσμο και πριν από την κυκλοφορία της ταινίας (γι' αυτό άλλωστε η αμερικανική εταιρεία 20th Century Fox αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση), αλλά ο παγκόσμιος θρίαμβος της ταινίας ανανεώνει και τη δική του δημοτικότητα. Η ταινία γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό από το κοινό και επαινείται από την κριτική για την αδρότητα, την ένταση και την εικονοπλαστική δύναμη της σκηνοθεσίας του Κακογιάννη, την εξαιρετική ασπρόμαυρη φωτογραφία του Walter Lassally, την αριστουργηματική δουλειά του Βασίλη Φωτόπουλου στη σκηνογραφία και στην ενδυματολογία, τη θρυλική μουσική του Μίκη Θεοδωράκη (με το πασίγνωστο μουσικό θέμα που σχεδόν ταυτίζεται με τον χαρακτήρα του Ζορμπά και εισάγει το πολυσυζητημένο «συρτάκι») και τις πολύ καλές ερμηνείες των Anthony Quinn, Alan Bates, Lila Kedrova, Ειρήνης Παπά και Γιώργου Φούντα. Ωστόσο, διατυπώνονται και ενστάσεις για τον τρόπο παρουσίασης των Κρητικών και για την έμφαση στις σκηνές του θανάτου της Ορτάνς και της δολοφονίας της χήρας, για την αλλαγή του τέλους (η ταινία του Κακογιάννη τελειώνει με τον Ζορμπά να διδάσκει στο Αφεντικό χορό), ενώ δεν λείπουν και οι φωνές που θεωρούν το φιλμ υπεύθυνο για μια «τουριστική» και στερεοτυπική παρουσίαση της Ελλάδας.

Επιλεγόμενα

Στο πέρασμα του χρόνου το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* κατακτά το status του εθνικού μυθιστορήματος, που όμως περνά τα εθνικά σύνορα και αγγίζει το διεθνές αναγνωστικό κοινό. Παρά τις γοητευτικές αντιφάσεις του ίδιου του μυθιστορήματος σε θεματολογικό και μορφολογικό επίπεδο, παρά τις θυελλώδεις συζητήσεις για το εάν ο –ούτως ή άλλως σαγηνευτικός– χαρακτήρας του Ζορμπά είναι αντιπροσωπευτικός του Νεοέλληνα ή όχι, παρά τη

διχογνωμία για το εάν υπερισχύει το εθνικό ή το διεθνιστικό στοιχείο, το βιβλίο του Καζαντζάκη, με την ποικιλία των αναγνώσεων του από την κριτική και το κοινό στην πολύχρονη διεθνή πορεία του, με το άνοιγμά του στους πλέον απρόβλεπτους διακειμενικούς συσχετισμούς, με τον τονισμό διαφορετικών κάθε φορά στοιχείων ανάλογα με τη δυναμική και τις ιδιομορφίες της κάθε περιόδου, με τον γόνιμο διάλογό του με τις άλλες τέχνες, παραμένει το πλέον διάσημο ελληνικό μυθιστόρημα, το κατεξοχήν εθνικό μας βιβλίο, που απέκτησε οικουμενική διάσταση και κατόρθωσε να εκφράσει μια διεθνώς αναγνωρίσιμη -και εντέλει διαχρονική- εκδοχή της ελληνικής ταυτότητας.

Θανάσης Αγάθος

Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ

Ο Νίκος Καζαντζάκης

πάνω και πέρα από όλα είναι στοχαστής. Το *Βίος και Πολιτεία* του *Αλέξη Ζορμπά* είναι ένα μυθιστόρημα όπου μορφοποιείται η γεμάτη αντιφάσεις ψυχή του συγγραφέα. Η διαφορά στη στοχαστική διάθεση του Καζαντζάκη εδώ έγκειται στο ότι κατορθώνει στον στοχασμό του αυτόν να δώσει μια ανάλαφρη διάθεση, να τον μετουσιώσει σε μια ελεύθερη αφήγηση.

Το έργο οικοδομείται πάνω στην αντίθεση δύο χαρακτήρων, του συγγραφέα, δηλαδή του πνευματικού, και του Ζορμπά, δηλαδή του σαρκικού ανθρώπου, του χοϊκού, εκείνου στον οποίο υπερέχει ο βιταλισμός του Νίτσε.

Μία από τις πιο βασικές αντινομίες που θα συναντήσουμε εδώ είναι η αέναη πάλη ανάμεσα στην επιθυμία για ελευθερία κι η συνειδητοποίηση ότι η απόλυτη ελευθερία είναι ανέφικτη.

Άλλη μία αντινομία είναι η επιθυμία του Καζαντζάκη να είναι αυτό που θα ήθελε να είναι σε αντίστιξη με αυτό που όντως είναι. Ο Καζαντζάκης νιώθει άνθρωπος της θεωρίας ενώ θα ήθελε να

είναι άνθρωπος της πράξης, κι εδώ είναι το ψυχικό δράμα του συγγραφέα που φλέγεται για πράξη αλλά δεν μπορεί να τη ζήσει.

Αυτό το κάλεσμα στην πράξη το ενσαρκώνει ο Ζορμπάς, ο οποίος είναι μια μορφή Πατέρα, ένα πρότυπο, ανάγοντας την πράξη στο διηνεκές, στο τέλος όμως της ημέρας ο συγγραφέας επανέρχεται στην αλήθεια του: στο ανέφικτο της απόλυτης ελευθερίας.

Σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό αυτών των νέων εκδόσεων, έχουμε προσανατολιστεί στον αναγνώστη, με πιστότητα όμως στο ύφος του συγγραφέα. Για τον λόγο αυτό μελετήθηκαν οι επιμέλειες των βιβλίων του από τον Εμμανουήλ Κάσδαγλη, οι οποίες έχαιραν και της υποστήριξης του Παντελή Πρεβελάκη κι είναι οι μόνες εγκεκριμένες από τον ίδιο τον συγγραφέα.

Παρ' όλα αυτά, επειδή έχουν περάσει πολλά έτη από τις εν λόγω εκδόσεις κι η επιμέλεια πλέον θεωρείται αυτοτελής κλάδος με τα δικά του εργαλεία, έχουμε προχωρήσει σε περαιτέρω διορθώσεις στην ομογενοποίηση, στη στίξη και στην παραγραφοποίηση, και πάλι προς διευκόλυνση του αναγνωστικού κοινού μα και για να υπάρχει συμμόρφωση με τη σύγχρονη τυπογραφία.

Όσον αφορά την ορθογραφία των λέξεων, επιλέχθηκε σε κάποιες περιπτώσεις η παλαιότερη γραφή, σε μια προσπάθεια αφενός να αποδοθεί και οπτικά η εποχή της αφήγησης και αφετέρου να γεφυρωθεί το παρελθόν και το παρόν, το παλιό και το νέο, σε μια γλώσσα που δεν υπήρξε ποτέ στατική και που στη γραφή του Καζαντζάκη παίρνει σάρκα και οστά με τρόπο μοναδικό.

Επιπλέον ο αναγνώστης θα έχει προς διευκόλυνσή του υποσημειώσεις με λέξεις που ίσως αγνοεί τη σημασία τους, για τη σύνταξη των οποίων χρησιμοποιήθηκε το *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης του κ. Βασίλη Γεώργα. Οι σημειώσεις αυτές είναι χωρίς αρίθμηση ώστε ο αναγνώστης να μη διακόπτει την ανάγνωσή του παρά μόνο σε περίπτωση που αγνοεί τη σημασία των λέξεων.

Ακόμα, ο σχεδιασμός της γραμματοσειράς βασίστηκε στη συνύ-

παρξη συγχρονικότητας και διαχρονικότητας στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, αλλά και στην απόδοση των συγκρούσεων, του βάθους και της έντασης του κειμένου.

Με τιμή αλλά και με αίσθημα ευθύνης

Βίκυ Κατσαρού,
υπεύθυνη έκδοσης των εκδόσεων Διόπτρα

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΖΟΡΜΠΑ

Να λες «Ναι!» στην ανάγκη να
μετουσιώνεις το αναπόφευκτο σε δικιά σου
λεύτερη βούληση, αυτός, ίσως, είναι
ο μόνος ανθρώπινος δρόμος της λύτρωσης.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πολλές φορές

πεθύμησα να γράφω το βίο και την πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, ενός γέρου εργάτη που πολύ αγάπησα.

Στη ζωή μου, οι πιο μεγάλοι μου ευεργέτες στάθηκαν τα ταξίδια και τα ονείρατα από τους ανθρώπους, ζωντανούς και πεθαμένους, πολύ λίγοι βοήθησαν τον αγώνα μου. Όμως, αν ήθελα να ξεχωρίσω ποιοι άνθρωποι αφήνουν βαθύτερα τ' αχνάρια τους στην ψυχή μου, ίσως να ξεχωρίζα τρεις τέσσερεις: τον Όμηρο, τον Μπέρζονα, το Νίτσε και το Ζορμπά.

Ο πρώτος στάθηκε για μένα το γαληνό κατάφωτο μάτι –σαν το δίσκο του ήλιου– που φωτίζει με απολυτρωτική λάμψη τα πάντα· ο Μπέρζονας με αλάφρωσε από άλυτες φιλοσοφικές αγωνίες που με τυραννούσαν στα πρώτα νιάτα· ο Νίτσε με πλούτισε με καινούριες αγωνίες και μ' έμαθε να μετουσιώνω τη δυστυχία, την πίκρα, την αβεβαιότητα σε περηφάνια· κι ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν' αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο.

Αν ήταν στον κόσμο ολό σήμερα να διάλεγα έναν ψυχικό οδηγό, «γκιουρού» όπως τον λένε οι Ιντοί, «Γέροντα» όπως τονε λένε οι καλόγεροι στο Αγιονόρος, σίγουρα θα διάλεγα το Ζορμπά.

Γιατί αυτός είχε ό,τι χρειάζεται ένας καλαμαράς για να σωθεί: την πρωτόγονη ματιά που αδράχνει ψηλάθε σαϊτευτά τη

θροφή της· τη δημιουργική, κάθε πρωί ανανεούμενη, αφέλεια, να βλέπει ακατάπαυτα για πρώτη φορά τα πάντα και να δίνει παρθενιά στα αιώνια καθημερινά στοιχεία – αγέρα, θάλασσα, φωτιά, γυναικά, φωμί· τη σιγουράδα του χεριού, τη δροσεράδα της καρδιάς, την παλικάριά να κοροϊδεύει την ίδια του την φυχή, σα να 'χε μέσα του μια δύναμη ανώτερη από την φυχή, και τέλος το άγριο γάργαρο γέλιο από βαθιά πηγή, βαθύτερη από το σπλάχνο του ανθρώπου, που ανατινάζουνταν απολυτρωτικό στις κρίσιμες στιγμές από το γέρινο στήθος του Ζορμπά· ανατινάζουνταν και μπορούσε να γκρεμίσει, και γκρέμιζε, όλους τους φράχτες –νθική, θρησκεία, πατρίδα– που άσκωσε γύρα του ο καιομοίρης ο φοβητσιάρης ο άνθρωπος για να κουτσοπορέφει ασφαλισμένα τη ζωούλα.

Όταν συλλογίζομαι με τι θροφή τόσα χρόνια με τάιζαν τα βιβλία κι οι δάσκαλοι για να χορτάσουν μια λιμασμένη φυχή και τι λιονταρίσιο μυαλό για θροφή με τάισε ο Ζορμπάς σε λίγους μήνες, δύσκολα μπορώ να βαστάξω την οργή και τη θλίψη μου. Από μια σύμπτωση πήγε η ζωή μου χαμένη· πολύ αργά συναπαντήθηκα με το «Γέροντα» τούτον κι ό,τι μπορούσε ακόμα μέσα μου να σωθεί ήταν ασήμαντο. Η μεγάλη στροφή, η ολοκληρωτική αλλαγή του μετώπου, η «εκπύρωση» κι η «ανακαινίσις» δεν έγιναν. Ήταν πια πολύ αργά. Κι έτσι ο Ζορμπάς, αντί να γίνει για μένα υψηλό, επιταχτικό πρότυπο ζωής, ξέπεσε κι έγινε φιλολογικό, αλίμονο, θέμα για να μουντζαλώσω κάμποσες κόλλες χαρτί.

Τούτο το θλιβερό προνόμιο, να κάνεις τέχνη τη ζωή, καταντάει σε πολλές σαρκιοβόρες φυχές ολέθριο. Γιατί έτσι, βρίσκοντας διέξοδο το σφοδρό πάθος, φεύγει από το στήθος κι αλαφρώνει η φυχή, δεν πλαντάει πια, δε νιώθει πια την ανάγκη κορμί με κορμί να παλέφει, επεμβαίνοντας άμεσα στη ζωή και στην πράξη – μα χαίρεται καμαρώνοντας το σφοδρό της το πάθος να δαχτυλιδώνεται στον αγέρα και να σβήνει.

Κι όχι μονάχα χαίρεται παρά είναι και περήφανη· θαρρεί πως πραγματώνει έργο υψηλό, την εφήμερη αναντικατάστατη

στιγμή –τη μόνη στον απέραντο καιρό που έχει σάρια κι αίμα– μετατρέποντάς την τάχα σ' αιώνια. Κι έτσι ο Ζορμπάς, ο γεμάτος σάρια και κόκαλα, κατάντησε στα χέρια μου μελάνι και χαρτί. Χωρίς να το θέλω, και μάλιστα θέλοντας το αντίθετο, κίνησε από καιρό να κρυσταλλώνεται μέσα μου ο μύθος του Ζορμπά. Άρχισε η μυστική στο σπλάχνο κατεργασία: στην αρχή μια μουσική ταραχή, πυρετική ηδονή και δυσφορία, σα να μπήκε μέσα στο αίμα μου ένα ξένο σώμα και μάχουνταν ο οργανισμός μου να το δαμάσει και να το αφανίσει, αφομοιώνοντάς το. Κι άρχισε γύρα από τον πυρήνα αυτόν να τρέχουν οι λέξεις, να τον κυκλώνουν και να τον θρέφουν σαν έμβρυο. Στερεώνονταν οι θαμπωμένες θύμψες, ανέβαιναν οι βουλιαγμένες χαρές και πίκρες, μετατοπίζονταν σε ελαφρότερον αγέρα η ζωή, γίνονταν ο Ζορμπάς παραμύθι.

Δεν κιάτεχα ακόμα τι μορφή να δώσω στο παραμύθι τούτο του Ζορμπά: ρομάντσο, τραγούδι, πολύπλοκο φανταστικό διήγημα της Χαλιμάς ή στεγνά, ξερά, να ξεσπινώσω τις κουβέντες που μου έκανε σ' ένα ακρογιάλι της Κρήτης, όπου ζήσαμε, σιάβοντας για να βρούμε τάχα λιγνίτη. Ξέραμε καλά κι οι δυο πως ο πραχτικός αυτός σιοπός ήτανε στάχτη για τα μάτια του κόσμου· εμείς βιαζόμαστε πότε να βασιλέφει ο ήλιος, να σκολάσουν οι εργάτες, να στρωθούμε οι δυο μας στην αμμουδιά, να φάμε το χωριάτικο νόστιμο φαί μας, να πιούμε το μπρούσκο κρητικό κρασί και ν' αρχίσουμε την κουβέντα.

Εγώ, τις περισσότερες φορές, δε μιλούσα· τι να πει ένας «διανοούμενος» σ' ένα δράκο; Τον άκουγα να μου μιλάει για το χωριό του στον Όλυμπο, για τα χιόνια, τους λύκους, τους κομιτατζήδες, την Αγια-Σοφιά, το λιγνίτη, το λευκόλιθο, τις γυναίκες, το θεό, την πατρίδα και το θάνατο – και ξάφνου, όταν πλαντούσε και πια δεν τον χωρούσαν τα λόγια, τινάζονταν απάνω, στα χοντρά χαλίκια του γιαλού, κι άρχιζε να χορεύει.

Γέρος, ορθόκορμος, κοκαλιάρης, με αναγερτό κατά πίσω το κεφάλι, με καταστρόγγυλα μικρά μάτια σαν πουλιού, χόρευε

και σιλήριζε και χτυπούσε τις αδρές πατούσες στο γιאלό και πιτσιλίζε με θάλασσα το πρόσωπό μου.

Αν άκουγα τη φωνή του -όχι τη φωνή, την κραυγή του- η ζωή μου θα 'χε πάρει αξία· θα ζούσα μ' αίμα και σάρια και κόκαλα ό,τι τώρα χασισοπότνια στοχάζομαι κι ενεργώ με χαρτί και καλαμάρι.

Μα δεν τόλμησα. Έβλεπα το Ζορμπά μεσάνυχτα να χορεύει χλιμιντρίζοντας και να μου κράζει να τιναχτώ κι εγώ από το βολικό καβούκι της φρονιμάδας και της συνήθειας και να φύγω για τα μεγάλα ταξίδια μαζί του - κι έμενα ασάλευτος, τουρτουρίζοντας.

Πολλές φορές έχω ντραπεί στη ζωή μου, γιατί έπιασα την φυχή μου να μην τολμάει να κάνει ό,τι η ανώτατη παραφροσύνη -η ουσία της ζωής- μου φώναζε να κάμω· μα ποτέ δεν ντράπηκα για την φυχή μου όσο μπροστά στο Ζορμπά.

Ένα πρωί, ξημερώματα, χωρίσαμε: εγώ τράβηξα πάλι για την ξενιτιά, αγιάτρευτα χτυπημένος από τη φαουστικίνη αρρώστια της μάθησης· αυτός πήρε κατὰ βορρά και καταστάλαξε στη Σερβία, σ' ένα βουνό κοντά στα Σκόπια, όπου ξετόπωσε, λέει, πλούσια φλέβα λευκόλιθο, τύλιξε μερικούς παραλήδες, αγόρασε σύνεργα, στρατολόγησε εργάτες κι άρχισε πάλι ν' ανοίγει μέσα στη γης γαλαρίες. Τίναξε βράχους, έφτιασε δρόμους, έφερε νερό, έχτισε σπίτι, παντρεύτηκε, γέρος κοιτσονάτος, μιαν όμορφη γλεντοχήρα, τη Λιούμπα, κι έκαμε ένα παιδί μαζί της.

Μια μέρα, στο Βερολίνο, έλαβα ένα τηλεγράφημα: «Εύρον πρασίνην πέτραν ωραιοτάτην, ελθέ αμέσως. Ζορμπάς».

Ήταν η εποχή της μεγάλης πείνας στη Γερμανία. Τόσο είχε κατρακυλήσει το μάρκο, που για να κάμεις μια μικρή πλερωμή κουβαλούσες με το τσουβάλι τα εκατομμύρια· κι όταν πήγαινες στο ρεστωράν κι έτρωγες, άνοιγες την παραφουσκωμένη χαρτονομίσματα σερβιέτα σου και την άδειαζες απάνω στο τραπέζι για να πλερώσεις· κι ήρθαν μέρες που χρειαζόσουν δέκα δισεκατομμύρια μάρκα για ένα γραμματόσημο.

Πείνα, κρύο, τριμμένα σαιάνια, ξεπατωμένα παπούτσια, τα κόκκινα γερμανικά μάγουλα είχαν κιτρινίσει. Αγέρας χινοπωριάτικος, κι έπεφταν σα φύλλα οι άνθρωποι στους δρόμους. Στα μωρά έδιναν ένα κομμάτι λάστιχο να το μασουλίζουν, να ξεγελιούνται, να μην κλαίνε. Η αστυνομία περιπολούσε τα γιοφύρια του ποταμού, για να μην πέφτουν τη νύχτα οι μανάδες με τα μωρά τους να πνιγούν να γλιτώσουν.

Χειμώνας, χιόνιζε. Στη διπλανή μου κάμαρα ένας Γερμανός καθηγητής κινεζολόγος, για να ζεσταθεί, έπαιρνε το μακρύ πινέλο και με τον άβολο τρόπο της Μακρινής Ανατολής προσπαθούσε ν' αντιγράψει κάποιο παλιό κινέζικο τραγούδι ή κανένα ρητό του Κουμφούκιου. Η μύτη του πινέλου, ο ανασπινωμένος ανάερα αγκιώνας κι η καρδιά του σοφού έπρεπε να σχηματίζουν τρίγωνο.

— Ύστερα από λίγα λεφτά, μου 'λεγε ευχαριστημένος, ο ιδρώτας τρέχει από τις αμασιάλες μου κι έτσι ζεσταίνουμαι.

Μέσα σε τέτοιες φαρμακερές μέρες έλαβα το τηλεγράφημα του Ζορμπά. Στην αρχή θύμωσα. Εκατομμύρια άνθρωποι εξευτελίζονται και γονατίζουν, γιατί δεν έχουν ένα κομμάτι φωμί να στυλώσουν την ψυχή τους και τα κόκαλά τους· κι ορίστε τώρα ένα τηλεγράφημα, να κινήσεις να κάμεις χίλια μίλια για να δεις μιαν όμορφη πράσινη πέτρα! Ανάθεμα, είπα, στην ομορφιά, γιατί είναι άκαρδη και δε νοιάζεται για τον πόνο του ανθρώπου.

Μα ξαφνικά τρόμαξα· ο θυμός είχε κιόλα ξεθυμάνει κι ένιωθα με φρίκη πως η απάνθρωπη αυτή κραυγή του Ζορμπά αποκρίνονταν σε άλλη απάνθρωπη μέσα μου κραυγή. Ένα άγριο όρνιο μέσα μου τίναξε τα φτερά του να φύγει.

Όμως δεν έφυγα· δεν τόλμησα πάλι. Δεν μπήκα στο τρένο, δεν ακολούθησα τη θεϊκιά θηριώδη μέσα μου κραυγή, δεν έκαμα μια γενναία παράλογη πράξη. Ακολούθησα τη μετρημένη, κρύα, ανθρώπινη φωνή του λογικού. Και πήρα την πένα κι έγραφα του Ζορμπά και του ζηγούσα...

Κι αυτός μου αποκρίθηκε:

«Είσαι, και να με συμπαθάς, αφεντικό, καλαμαράς. Μπορούσες και συ, καιομοίρη, μια φορά στη ζωή σου να δεις μιαν όμορφη πράσινη πέτρα και δεν την είδες. Μα το Θεό, κάθουμουν κάποτε, όταν δεν είχα δουλειά, κι έλεγα με το νου μου: “Υπάρχει, δεν υπάρχει Κόλαση;” Μα χτες που έλαβα το γράμμα σου, είπα: “Σίγουρα πρέπει να υπάρχει Κόλαση για μερικούς καλαμαράδες!”»

Ξεινύνσαν οι θύμψες και σπρώχνει η μια την άλλη και βιάζονται. Καιρός να βάλουμε τάξη. Να πιάσουμε το βίο και την πολιτεία του Ζορμπά από την αρχή. Και τα πιο ασήμαντα περιστατικά που δέθηκαν μαζί του λάμπουν τη στιγμή τούτη στο νου μου καθαρά, γοργοσάλευτα και πολύτιμα, σαν πολύχρωμα φάρια σε διάφανη καλοκαιριάτικη θάλασσα. Τίποτα δικό του δεν πέθανε μέσα μου, ό,τι άγγιξε το Ζορμπά θαρρείς κι έγινε αθάνατο, κι όμως τις μέρες τούτες άξαφνη ανησυχία με ταράζει: έχω δυο χρόνια να λάβω γράμμα του, θα ’ναι πια εβδομήντα και πάνω χρόνων, μπορεί και να κιντυνεύει. Σίγουρα θα κιντυνεύει, αλλιώς δεν μπορώ να εξηγήσω την απότομη ανάγκη που με κυρίεψε ν’ ανασυντάξω ό,τι δικό του, να θυμηθώ ό,τι μου είπε κι όσα έκαμε, και να τ’ ακινητήσω στο χαρτί, να μη φύγουν. Σα να θέλω να ξορκίσω το θάνατο· το θάνατό του. Δεν είναι τούτο, φοβούμαι, βιβλίο που γράφω· είναι Μνημόσυνο.

Έχει, τώρα το βλέπω, όλα τα χαρακτηριστικά του μνημόσυνου. Στολισμένος ο δίσκος τα κόλλυβα με πυκνή πασπαλισμένη ζάχαρη και γραμμένο τ’ όνομα απάνω: ΑΛΕΞΗΣ ΖΟΡΜΠΑΣ με ιανέλα και μύγδαλα. Κοιτάζω τ’ όνομα κι ολομέμιάς τινάζεται η θάλασσα η λουλαϊκά της Κρήτης και συγκλύζει το μυαλό μου. Λόγια, γέλια, χοροί, μεθύσια, έγνωιες, σιγαλινές κουβέντες το δειλινό, μάτια καταστρόγγυλα που τρυφερά και καταφρονετικά στυλώνουνταν απάνω μου, σα να με καλωσόριζαν κάθε στιγμή, σα να με αποχαιρετούσαν κάθε στιγμή, για πάντα.

Κι όπως όταν κοιτάζουμε το νεκρικό καταστόλιστο δίσκο
 κρεμιούνται αρμαθίες σα νυχτερίδες κι άλλες μέσα στη σπηλιά
 της καρδιάς μας θύμψεις, όμοια, χωρίς να το θέλω, περιπλέ-
 χτηκε από την πρώτη στιγμή με τον ίσκιο του Ζορμπά κι ένας
 άλλος ίσκιος πολυαγαπημένος, και πίσω του, απροσδόκητα,
 ένας άλλος ακόμα, μιας ξεπεσμένης, χιλιοβαμμένης, χιλιοφι-
 λημένης γυναίκας, που την είχαμε συναντήσει με το Ζορμπά
 σ' ένα αμμουδερό ακρογιάλι της Κρήτης, στο Λιβυκό πέλαγο...

Σίγουρα η καρδιά του ανθρώπου είναι ένας κλειστός λάκκος
 αίμα, κι άμα ανοίξει, τρέχουν να πιουν και να ζωντανέφουν όλοι
 οι διψασμένοι απαρηγόρητοι ίσκιοι, που ολοένα και πυκνώνου-
 νται γύρω μας και σκοτεινιάζουν τον αγέρα. Τρέχουν να πιουν
 το αίμα της καρδιάς μας, γιατί ξέρουν πως άλλη ανάσταση δεν
 υπάρχει. Κι απ' όλους πιο μπροστά τρέχει σήμερα ο Ζορμπάς με
 τις μεγάλες δρασκελιές του κι αναμερίζει τους άλλους ίσκιους,
 γιατί ξέρει πως γι' αυτόν γίνεται σήμερα το μνημόσυνο.

Ας του δώσουμε λοιπόν το αίμα μας να ζωντανέφει. Ας κάμουμε
 ό,τι μπορούμε να ζήσει λίγο ακόμα ο εξαίσιος αυτός φαγάς,
 πιστής, δουλευταράς, γυναικάς κι αλήτης. Η πιο
 πλατιά φυγή, το πιο σίγουρο σώμα, η πιο
 λεύτερη κραυγή που γνώρισα
 στη ζωή μου.

Τον πρωτογνώρισα

στον Πειραιά. Είχα κατέβει στο λιμάνι να πάρω το βαπόρι για την Κρήτη. Κόντευε να ξημερώσει. Έβρεχε. Φυσούσε δυνατή σοροκάδα κι έφταναν οι πιτσιλιές της θάλασσας στο μικρό καφεενεδάκι. Κλειστές οι τζαμόπορτες, μύριζε ο αγέρας ανθρωπινή βόχα και φασκόμπλο. Έκανε όξω κρύο και τα τζάμια είχαν παχυνθεί από τις ανάσες. Πέντ' έξι θαλασσινοί ξεφυγισμένοι, με τις καφετιές από γιδότρίχα φανέλες, έπιναν καφέδες και φασκόμπλα και κοίταζαν από τα θαμπωμένα τζάμια τη θάλασσα.

Τα φάρια, παραζαλισμένα από τα χτυπήματα της φουρτούνας, είχαν βρει καταφύγι χαμηλά στα ήσυχα νερά και περίμεναν πότε να γαληνέψει ο κόσμος απάνω· κι οι φαράδες, στριμωγμένοι στους καφενέδες, περίμεναν κι αυτοί πότε να πάψει η θεϊκιά ταραχή, να ξεφοβηθούν και ν' ανέβουν στο πρόσωπο του νερού τα φάρια να τσιμπήσουν. Οι γλώσσες, οι σκορπιοί, τα σελάχια, γυρνούσαν από τις νυχτερινές επιδρομές τους να κοιμηθούν. Ξημέρωνε.

Η τζαμόπορτα άνοιξε· ένας κοντός, ταγαριασμένος λιμνιώτης μπήκε· ξεσκίουφωτος, ζυπόλυτος, ολόλασπωτος.

σοροκάδα: δυνατός σορόκος, ισχυρός νοτιοανατολικός άνεμος, υγρός και ζεστός
ταγαριάζω, μτχ. ταγαριασμένος: χάνω τη φρεσκάδα μου, ρυτιδιάζω

— Ε Κωσταντή, φώναζε ένας γέρος θαλασσόλυκος με γαλάζα πατατούκια, τι γίνεσαι, μπρε;

Ο Κωσταντής έφτυσε ζαγριεμένος.

— Τι να γίνουμαι; αποκριθήκει. Καλημέρα, καφενέ! Καλησπέρα, σπίτι! Καλημέρα, καφενέ! Καλησπέρα, σπίτι! Να η ζωή μου. Δουλειά, γιοι!

Μερικοί γέλασαν, άλλοι κούνησαν το κεφάλι, βλαστήμησαν.

— Η ζωή είναι ισόβια, είπε κάποιος μουστακιάλης, που είχε κάμει τις φιλοσοφικές του σπουδές στον Καραγκιόζη· ισόβια, ανάθεμά τη!

Γλυκό γαλαζοπράσινο φως περέχυσε τα βρόμικα τζάμια, μπήκε κι αυτό στο καφενείο, κρεμάστηκε σε χέρια και μύτες και κούτελα, πήδηξε στο τζάκι, πήραν φωτιά οι μποτίλιες. Τα ηλεκτρικά έχασαν τη δύναμή τους, άπλωσε ο μαχμουρλής ζαγρυπνισμένος καφετζής το χέρι και τα 'σβησε.

Μια στιγμή σιωπή. Τα μάτια όλα σπικώθηκαν και κοίταξαν όξω τη λασπωμένη μέρα. Ακούστηκαν τα κύματα που σπούσαν μουγκρίζοντας και μέσα στον καφενέ μερικοί ναργιλέδες που γουργούριζαν.

Ο γερο-θαλασσόλυκος αναστέναζε.

— Μωρέ, τι να γίνεται ο καπετάν Λεμονής; φώναζε. Ο Θεός να βάλει το χέρι του!

Κοίταζε με άγριο μάτι πέρα τη θάλασσα.

— Φτου σου, αντρογυνοχωρίστρα! έγρουξε και δάγκασε το φαρό μουστάκι του.

Κάθουμουν σε μια γωνιά, κρύωνα, παράγγειλα και δεύτερο φασικόμπλο· νύσταζα· πάλευα με τον ύπνο, με την κούραση και με την πρωινή θλίψη της μέρας. Κοίταζα από τα θαμπά τζάμια το λιμάνι που ζυπνούσε κι ούρλιαζε με τις βαπορίσιες σειρήνες και με τους αραμπάδες και τους βαριάρηδες. Κοίταζα, κοίταζα, κι ένα παραγάδι από θάλασσα, βροχή και μισεμό, πυκνό πολύ, συντύλιγε την καρδιά μου.

αραμπάς: άμαξα

Είχα καρφώσει τα μάτια αντίκρα στη μαύρη πλώρα μεγάλου βαποριού, βουλιαγμένου ακόμα από την κουपाστή και κάτω μέσα στη νύχτα. Έβρεχε, κι έβλεπα τα νήματα της βροχής που έσμιγαν τον ουρανό με τη λάσπη.

Κι ως κοιτάζα το μαύρο βαπόρι και τους ίσκιους και τη βροχή, σιγά σιγά έπαιρνε πρόσωπο η πίκρα μου, ανέβαιναν οι θύμψες, στερεώνουνταν στον ογρόν αγέρα, καμωμένος από βροχή και λαχτάρα, ο αγαπημένος φίλος. Πότε; Πέρυσι; Σε άλλη ζωή; Χτες; Είχα κατέβει στο λιμάνι ετούτο να τον αποχαιρετήσω. Βροχή θυμούμαι πάλι και κρύο και ξημερώματα· κι η καρδιά πάλι φούσκωνε ανταρμένη.

Φαρμάκι ο αργός αποχωρισμός από τους ανθρώπους που αγαπάς· καλύτερα να κόβεις με το μαχαίρι και να μένεις πάλι ολομόναχος στο φυσικό κλίμα του ανθρώπου, στη μοναξιά. Όμως, τη βροχερή εκείνη αυγή, δεν μπορούσα να ξεκολλήσω από το φίλο μου. (Αργότερα ένιωσα, αλίμονο πολύ αργά, το γιατί.) Είχα ανέβει μαζί του στο βαπόρι και κάθουμουν στην καμπίνα του, ανάμεσα από τις σκυοπισμένες βαλίτσες. Τον κοιτάζα αργά, επίμονα, όταν πρόσεχε αλλού, σα να 'θελα να σημαδέψω ένα ένα τα σουσούμια του – τα φωτερά γαλαζοπράσινα μάτια, το παχουλό νεανικό πρόσωπο, τη φίνα περήφανη έκφραση κι απάνω απ' όλα τα μακροδάχτυλα αρχοντικά χέρια του.

Μια στιγμή πρόφτασε τη ματιά μου να σούρνεται αρπαχτά, βυζαχτά, απάνω του· στράφηκε, με το περιπαιχτικό ύφος που έπαιρνε όταν ήθελε να κρύψει τη συγκίνησή του. Με κόχεφε· κατάλαβε. Και για να ξεστρατίσει τη θλίψη του χωρισμού:

- Ως πότε; με ρώτησε χαμογελώντας ειρωνικά.
- Τι ως πότε;
- Θα τρως χαρτί, θα πασαλείφεις μελάνια; Έλα μαζί μου·

σουσούμι: διακριτικό σημάδι, ιδίως το σύνολο των χαρακτηριστικών του προσώπου γνώρισμα, όψη

κοχεύω: κοιτάζω λοξά με την κόχη του ματιού, δηλώνοντας καχυποψία, δυσaréσκεια, φθόνο

εικεί πέρα, στον Καύκασο, χιλιάδες από τη ράτσα μας κιντύνεουν· έλα να τους σώσουμε.

Έλασε, σα να 'θελε να κοροϊδέφει την αφηλή του πρόθεση.

— Μπορεί βέβαια να μην τους σώσουμε, πρόστεσε· μα θα σωθούμε εμείς προσπαθώντας να σώσουμε. Έτσι δεν είναι; Αυτά δεν κηρύχνεις, δάσκαλέ μου; «Ο μόνος τρόπος να σώσεις τον εαυτό σου είναι να μάχεσαι να σώσεις τους άλλους... » Εμπρός, λοιπόν, δάσκαλε, που δίδασκες... Έλα!

Δεν αποκρίθηκα. Άγια, θεογεννήτρα Ανατολή, αφηλά βουνά, κραυγή του Προμηθέα καρφωμένη στο βράχο... Καρφωμένη τα χρόνια εκείνα η ράτσα μας στους ίδιους βράχους, φώναζε. Κιντύνε· φώναζε πάλι ένα γιο της να τη σώσει. Κι εγώ την άκουγα άνεργος, σα να 'ταν όνειρο ο πόνος, κι η ζωή μια συναρπαχτική τραγωδία, κι είναι μεγάλη χωριατιά κι αφέλεια να πετιέσαι από το θεωρείο σου στη σκηνή και να επεμβαίνεις στην πράξη.

Ο φίλος μου, χωρίς να περιμένει απάντηση, σπικώθηκε. Το βαπόρι σφύριζε τώρα για τρίτη φορά. Άπλωσε το χέρι:

— Γεια σου, χαρτοπόντικα! είπε περγελαχτά, για να κρύφει τη συγκίνησή του.

Το 'ξερε καλά πως ήταν ντροπή να μην μπορείς να εξουσιάζεις την καρδιά σου. Δάκρυα, τρυφερά λόγια, αικατάστατες χερονομίες, λαϊκές οικειότητες, του φάνταζαν ασιήμιες ανάξιες του ανθρώπου. Ποτέ, εμείς που τόσο αγαπιούμαστε, δεν είχαμε σταυρώσει έναν τρυφερό λόγο· παίζαμε και τσαγκρουνιούμαστε σα θεριά. Αυτός φίνος, ειρωνικός, πολιτισμένος· εγώ βάρβαρος. Αυτός συγκρατημένος, εξαντλώντας άνετα όλα τα φανερώνματα της ψυχής του γύρα από το χαμόγελο· εγώ απότομος, ξεσπώντας σε ανάρμοστο απολίτιστο γέλιο.

Έιαμα να καμουφλάρω κι εγώ μ' ένα σιληρό λόγο την ταραχή μου, μα ντράπηκα. Όχι, δεν ντράπηκα· δεν μπόρεσα. Έσφιζα το χέρι του· το κρατούσα και δεν το άφηνα. Με κοιτάζε με απορία.

τσαγκρουνώ, -ιούμαι: δημιουργώ αμυχές, γρατζουνίζω

— Συγγίνηση; μου έιαμε προσπαθώντας να χαμογελάσει.

— Ναι, του αποκρίθηκα ήσυχα.

— Γιατί; Δεν είπαμε, χρόνια τώρα δεν είχαμε μείνει σύμφωνοι; Πώς το λεν οι Γιαπωνέζοι που αγαπάς; Φουντόσιν! Απάθεια, αταραξία, το πρόσωπο χαμογελούσα ακίνητη μάσκα. Τι γίνεται πίσω από τη μάσκα, δικός μας λογαριασμός.

— Ναι, αποκρίθηκαάλι, προσπαθώντας να μην ξανοιχτώ σε καμιά μεγάλη φράση – δεν ήμουν βέβαιος πως θα μπορούσα να κυβερνήσω τη φωνή μου, να μην τρέμει.

Το γιουγκι ακούστηκε στο βαπόρι να διώχνει από καμπίνα σε καμπίνα τους επισκέφτες. Σιγόβρεχε. Ο αγέρας γιόμισε λόγια παθητικά του χωρισμού, όρκους, μακρόσερτα φιλιά, γοργές λαχανιαστές παραγγελίες... Έπεφτε η μάνα στο γιο, η γυναίκα στον άντρα, ο φίλος στο φίλο. Σα να χώριζαν για πάντα· σα να τους θύμιζε, ο μικρός ετούτος χωρισμός, το Μεγάλο. Κι ο γλυκύτατος αχός του γιουγκι ξαφνικά αντιλάλησε, πρύμνα πλώρα, μέσα στον ογρόν αγέρα, σα νεκρικιά καμπάνα.

Ο φίλος μου έσκυψε:

— Άκουσε, είπε σιγά, μην έχεις καιό φυχανέμισμα;

— Ναι, αποκρίθηκαάλι.

— Πιστεύεις σε τέτοια παραμύθια;

— Όχι, αποκρίθηκα με βεβαιότητα.

— Ε, λοιπόν;

Δεν είχε λοιπόν· δεν πίστευα, μα φοβόμουν.

Ο φίλος μου απίθωσε αλαφριά το αριστερό του χέρι στο γόνατό μου, όπως συνήθιζε στην πιο εγκάρδια στιγμή, όταν κουβεντιάζαμε μαζί και τον έσπρωχνα να πάρει κάποιαν απόφαση κι αυτός αντιστέκονταν και τέλος δέχονταν και μου άγγιζε το γόνατο, σα να μου 'λεγε: «Θα κάμω ό,τι θες, από αγάπη...»

Δυο τρεις φορές αναπετάρισαν τα βλέφαρά του. Με κοιτάζε πάλι. Κατάλαβε πως ήμουν πολύ θλιμμένος και δίστασε να μεταχειριστεί τ' αγαπημένα μας όπλα – το γέλιο, το περγέλιο...